

Rafał Wójcik

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu

Typologia zapisków o poznańskiej proweniencji w kalendarzach wielorocznych z XVI wieku Rekonesans

W zachowanych efemerydach i almanachach, szczególnym rodzaju kalendarzy wielorocznych, które tłoczono masowo w europejskich drukarniach od XV do XVII wieku, znaleźć można różnego rodzaju zapiski naniesione przez ówczesnych właścicieli tych książek. Znaczną część owych marginaliów stanowią notki protopamiętnikarskie i jako takie są one bezcennym źródłem historycznym, które częstokroć potwierdza (i uzupełnia) niektóre fakty z naszych rodzimych dziejów państwowych, historii lokalnej, a ponadto dostarcza wielu informacji dotyczących gospodarki, życia codziennego, zjawisk atmosferycznych, a także mentalności osób sporządzających zapiski.

W artykule zamiennie używane są określenia: efemerydy, almanachy oraz kalendarze wieloroczne, z pełną świadomością niejednoznaczności tych nazw. Sami autorzy od XV do XVII wieku równoważnie stosowali dwa pierwsze terminy (*ephemerides*, *almanach*), o czym świadczą tytuły zachowanych druków. Określenie „kalendarze wieloroczne” powstało współcześnie w celu wskazania i zaakcentowania, że tego rodzaju publikacje zawierały tabele astronomiczne, które obejmowały z wyprzedzeniem wiele (od kilkunastu do kilkudziesięciu) lat, następujących po konkretnym roku wydania – w odróżnieniu od kalendarzy ściennych, na przykład prognostyków układanych na rok najbliższy. W ścisłym, astronomicznym sensie efemerydy zawierają dane dotyczące przyszłych zjawisk astronomicznych, między innymi takich jak zaćmienia Słońca lub Księżyca, pozorne położenie na niebie tych ciał niebieskich oraz planet w stosunku do konkretnego czasu i miejsca na Ziemi. Prognostyki z przepowiedniami i poradami na najbliższy rok były przeznaczone dla „zwykłego” czytelnika. Nato-

miast efemerydy kierowano do osób gruntownie wykształconych, które potrafiły czytać oraz interpretować tabele astronomiczne – do duchownych, medyków czy astronomów. Korzystał z nich na przykład Kasper Goski, lekarz, burmistrz poznański i astrolog, który przez wiele lat parał się układaniem i wydawaniem prognostyków.

Na zapiski te zwracano uwagę już wielokrotnie. Właściwie każdy badacz, który podjął się zmuśnego zadania edycji krytycznej tego rodzaju materiału, podkreślał, jak bardzo interesujące źródło one stanowią¹. Dokonano również rozróżnienia w obrębie tematyki pamiętnikarskich zapisów, wyszczególniając sześć najważniejszych grup. Grupę pierwszą tworzą najczęściej spotykane notatki dotyczące istotnych wydarzeń z życia osób bliskich autorowi (narodziny, śmierć, choroba, ślub, chrzest i podobne). Do drugiej należą mające również dużą frekwencję zapiski dotyczące działalności „gospodarczej”, czyli przychodów i wydatków, noty na temat osób przyjętych na służbę, dzierżawców i innych. Kolejną, trzecią grupę tworzą noty o klęskach żywiołowych, szczególnie dotyczących miejsca zamieszkania autora (o powodziach, suszach, pożarach, srogich zimach), a także o niezwykłych zjawiskach niebieskich (na przykład o kometach). Czwartą reprezentują zapisy poświęcone istotnym wydarzeniom w życiu lokalnym, a do piątej zalicza się informacje o wydarzeniach ważnych w życiu Polski lub (rzadziej) innych państw oraz Kościoła katolickiego. Natomiast ostatnią, szóstą grupę tworzą notki z podróży, często ograniczone do zwizjętych informacji typu: „przybyłem do miasta X” lub „opuściłem miasto Y”².

W tym artykule pragnę zwrócić uwagę na zróżnicowanie notatek w wieloletnich kalendarzach według innego kryterium. Dotychczas skupiano się przede wszystkim na podziale tematycznym zapisów autobiograficznych, najczęściej pomijając milczeniem inne świadectwa korzystania z tego typu druków. Tymczasem już pierwsze rozpoznanie wskazuje, że wśród marginaliów, czy też szerzej – wszelkich zapisków (można je bowiem znaleźć w różnych miejscach książek, nie tylko na marginesach), zamieszczonych w efemerydach

---

¹ Omówienie kilkunastu najważniejszych publikacji i edycji, w których podejmowana jest ta problematyka – w rozprawie: R. WÓJCIK: *Zapiski z efemeryd i almanachów XV i XVI wieku. Plan wydawniczy serii „Diariusze staropolskie”*. W: *Kalendarze staropolskie*. Red. I.M. DACKA-GÓRZYŃSKA i J. PARTYKA. Warszawa 2013, s. 53–55.

² Zob. R. WÓJCIK: *Autobiographical marginal notes in early printed calendars, almanacs and ephemerides as the form of the pre-memoirs in Poland in the 15th and the 16th centuries*. In: *Qué implica ser medievalista? Prácticas y reflexiones en torno al oficio del historiador*. Vol. 3: *El medioevo hispánico y otros ensayos*. Dirs. A.V. NEYRA, G. RODRÍGUEZ. Mar del Plata 2012, s. 163–197; R. WÓJCIK: *Wokół dwóch diariuszów lekarza i burmistrza poznańskiego, Kaspra Goskiego (1549–1551 oraz 1556–1570)*. W: *Memuarystyka w dawnej Polsce*. Red. P. BOREK, D. CHEMPEREK, A. NOWICKA-STRUSKA. Kraków 2016, s. 26.

można wyróżnić kilka ich typów, które mogą, chociaż nie muszą, istnieć obok siebie, pełniąc różne funkcje i stanowiąc świadectwa, iż poszczególni właściciele w sobie właściwy sposób korzystali z almanachów. Rozprawa stanowi zaledwie rekonesans w zakresie wskazanej problematyki, ograniczony do zapisków o poznańskiej proveniencji w sześciu efemerydach z XVI wieku zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Pełną typologię oraz deskrypcję wszelkich odręcznych adnotacji w tego typu drukach dałoby przebadanie ponad sześćdziesięciu almanachów z notatkami, które przetrwały zawirowania dziejowe i przechowywane są w polskich oraz zagranicznych bibliotekach. Nie ulega wątpliwości, że oprócz sklasyfikowanych w rozprawie zapisków w sześciu poznańskich efemerydach, można będzie w przyszłości dodać co najmniej kilka innych grup, na przykład zanotowane wiersze, informacje o długach lub zobowiązaniach i inne.

Pojawienie się drukowanych kalendarzy, szczególnie ich odmiany wielorocznej, a także powszechny dostęp do nich, w sposób decydujący umożliwiły, a niewątpliwie bardzo ułatwiły, prowadzenie prywatnych, osobistych zapisów (dalej nazywanych tu zapiskami diariuszowymi lub skrótowo – diariuszami). Nie jest bowiem przypadkiem, że najwcześniejsze tego typu adnotacje w kalendarzach w zdecydowanej większości przypadków utrwalali duchowni albo lekarze (a przynajmniej osoby, które miały jakiś związek z medycyną lub astronomią).

Diariusze prowadzono najczęściej właśnie w niezwykle popularnych od połowy XV do połowy XVII wieku kalendarzach wielorocznych, które w formułach tytułowych mają w druku różne nazwy: almanachy, efemerydy, a także prognostyki (tymi ostatnimi nie będziemy się jednak zajmować w podjętych rozważaniach). Wbrew znaczeniom, jakie nazwy te uzyskały w następnych stuleciach, almanachy i efemerydy pierwotnie nie były czasopismami, lecz rodzajem kalendarzy oraz tablic komputystycznych opracowanych przez matematyków i astronomów. Służyły one między innymi do obliczania epaktów (czyli różnicy między rokiem słonecznym a księżycowym w poszczególnych latach cyklu księżycowego, który trwa lat dziewiętnaście) i były szczególnie pomocne przy wyznaczaniu świąt ruchomych, przede wszystkim Wielkanocy.

Do najchętniej używanych i czytanych w Polsce należały dzieła Johanna Müllera (Ioannes de Monteregio lub Regiomontanus), Johanna Stöfflera (Ioannes Stoefflerus) oraz Pietra Pitatiego (Petrus Pitatus). Na marginesach dzieł tych właśnie autorów zazwyczaj wpisywano cenne dla nas notatki. Ponadto w polskich bibliotekach znajdują się kalendarze takich autorów jak: Jakub Pflaum, Ioannes Bavarus, Giovanni Carelli (Ioannes Carellius), Marten Everaert (Martinus Everartus), Luca Gaurico (Lucas Gauricus), Cyprian von Leovitz (Cyprianus Leovitius), Giovanni Magini (Ioannes Antonius Maginus), Giovanni Moletto, David Tost (David Origanus), Tomasz Rogalius, Niccolò Simo (Nicolaus Simus), Johannes (Ioannes) Stadius, Johannes Virdung de Hasfurt (Ioannes Virdungus).

Z efemeryd siedemnastowiecznych warto wspomnieć o kalendarzu Wawrzyńca Eichstadta (Laurentius Eichstadt), który drukował swe prace w Gdańsku. W dziele każdego z wymienionych autorów mogą znajdować się zapiski diariuszowe, a także inne świadectwa lektury czy szerzej – korzystania z książki, ponieważ nie tylko lektura inspirowała do sporządzenia notatek.

Zanim przejdziemy do omówienia poszczególnych typów zapisów i świadectw korzystania z efemeryd, przypomnijmy podstawowe terminy, którymi będziemy się posługiwać, oraz ich najbardziej znane definicje. Przy czym jednocześnie musimy mieć świadomość, że dla poszczególnych okresów problematyka nazewnictwa, typologii, znaków czytelniczych na rękopisach i książkach cechuje się różnym stopniem komplikacji i niejednoznaczności. Dla tekstu głównego (oraz badaczy i wydawców) inną „wagę” mają odręczne marginalia czy glosy z wieków średnich (w kolejnych kopiach często wprowadzane wówczas przez kopistów do manuskryptu), a inną w okresie nieco późniejszym, który nas interesuje, gdy praktyka powielania glos w przypadku przepisywania druków straciła rację bytu.

Podstawowe rozumienie nazwy *marginalia* tożsame jest zatem dla nas ze znaczeniem podanym w następującej definicji słownikowej:

1. notki drukowane na marginesie strony, podające krótkie streszczenie umieszczonego na niej równoległe tekstu; czasem mają postać wewnętrznych tytułów, zwanych boczkami; 2. wszelkie uwagi dopisane ręcznie na marginesie rękopisu lub druku³.

Wskazanymi w tej definicji terminami pokrewnymi są: mamotrept i glosa. Pierwszy z nich oznacza swego rodzaju słownik objaśniający w jakimś żywym (narodowym) języku wyrazy i zwroty tekstu w średniowieczu napisanego zazwyczaj po łacinie, zwykle umieszczany na marginesach⁴. Natomiast glosa wymaga szerszego objaśnienia:

w starożytniej Grecji: słowo niezrozumiałe, wymagające objaśnień; w nauce rzymskiej dokonało się przesunięcie znaczeniowe, g[losami] zaczęto nazywać ręczny dopisek czytelnika lub kopisty, zawierający komentarz lub objaśnienie trudnego albo archaicznego wyrazu czy zwrotu, znajdujące się nad tekstem (g[losa] międzywierszowa) lub na marginesie (g[losa] marginesowa) egzemplarza przekazu⁵.

³ *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wyd. 3 poprawione. Wrocław 1998, s. 293 (hasło: *marginalia*). To hasło i pozostałe przywołane przeze mnie ze wskazanej publikacji opracowała Teresa Kostkiewiczowa.

⁴ *Ibidem*, s. 292 (hasło: *mamotrept*).

⁵ *Ibidem*, s. 182 (hasło: *glosa*).

W przypadku zapisków w drukach kalendarzowych (a także wielu innych książek z tego czasu) mamy do czynienia z sytuacją bardziej skomplikowaną, ponieważ obok marginaliów w ścisłym tego słowa znaczeniu znajdujemy tam również noty umieszczone w innych miejscach książki, poza marginesami.

***

W Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu (dalej: BUP) znajduje się sześć egzemplarzy almanachów, które między innymi zawierają notatki diariuszowe:

- Zapiski Jana Żdźzarowskiego. Ioannes Stoeflerus [Johann Stöffler]: *Ephemeridum opus... a capite anni redemptoris Christi MDXXXII in alios XX proxime subsequentes, ad veterum imitationem accuratissimo calculo, elaboratum*. Tubingae: Per Huldenrichum Morhart, 1531, sygn. SD 6660 II.
- Zapiski niezidentyfikowanego dotąd autora. Ioannes Stoeflerus [Johann Stöffler]: *Ephemeridum opus... a capite anni redemptoris Christi MDXXXII in alios XX proxime subsequentes, ad veterum imitationem accuratissimo calculo, elaboratum*. Tubingae: Per Huldenrichum Morhart, 1531, sygn. SD 752 II (z księgozbioru Akademii Lubrańskiego).
- Zapiski Adama Pauliniego z Pobiedzisk i jego przyjaciół. Nicolaus Simus [Niccolò Simo]: *Ephemerides... ad annos XV incipientes ab anno Christi MDLIII usque ad annum MDLXVIII cum meridiano inclytæ civitatis Bononiae diligentissime collatae. Eiusdem canones usum ipsarum Ephemeridum explicantes, ac mira facilitate declarantes: praeterea tractatus de electionibus, de mutatione aëris, ac de revolutionibus annorum etc. His accessit tabula Io[annis] Baptistae Carelli Piacentini, iuxta motum horarium ipsorum planetarum, in qua singulis horis post meridiem, motus Solis, Lunae, aliorumque planetarum facillime inveniri possunt*. Venetiis: Ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisi, 1554, sygn. SD 5190 II.
- Zapiski Kaspra Goskiego. Ioannes [Johannes] Stadius: *Ephemerides novae et exactae... ab anno 1554 ad annum 1570, ad divum Philippum Hispaniarum, Angliae, Franciae, Neapolis, Hierusalem et Siciliae regem. Sub longitudine 26 graduum, 36 scrupulorum; latitudine 51 graduum, 28 scrupulorum. Ad longitudinem Andoverpiae emporii longe nobilissimi*. Coloniae Agrippinae: Apud Haeredes Arnoldi Birckmanni, 1556, sygn. SD 5200 II.
- Zapiski niezidentyfikowanego dotąd właściciela. Ioannes Carellius [Giovanni Carelli]: *Ephemerides... ad annos XIX incipientes ab anno Christi MDLVII usque ad annum MDLXXV meridiano inclytæ urbis Venetiarum diligentissime supputatae. Canones eiusdem mira facilitate omnia Ephemeridibus opportuna declarantes, una cum Isagogico tractatu astrologiae studiosis valde necessario*. Venetiis: Ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisi, 1557, sygn. SD 10872 II (egzemplarz zdefektowany – brak karty tytułowej oraz dwóch końcowych).
- Zapiski anonimowego poznańskiego jezuitę z przełomu XVI i XVII wieku. Martinus Everartus [Marten Everaert]: *Ephemerides novae et exactae...*

ab anno incarnationis Domini 1590 ad annum 1610 ex novis tabulis Belgicis authoris supputatae. Ad longitudinem 24.0 graduum, ad latitudinem 51.30 graduum. Natura et arte. Lugduni Batavorum: [B.d.], 1597, sygn. SD 5189 II.

Wszystkie te druki pozostawały w rękach osób, które w XVI i XVII wieku w jakiś sposób związane były z Poznaniem. Bez wątplenia dwa kalendarze były w posiadaniu tamtejszych medyków (Kaspra Goskiego i Adama Pauliniego z Pobiedzisk), dwa duchownych (Jana Żdźarowskiego oraz niezidentyfikowanego dotąd jezuitę). Jeden (BUP SD 10872 II) mógł należeć do lekarza, na co wskazuje poświadczona w notatkach znajomość astronomii i wykreślony na brudno *domus coeli* na tylnej wyklejce, a właścicielami jeszcze jednego (BUP SD 752 II) były różne osoby, na co wskazują wpisy dokonane przez kilka rąk na przestrzeni lat, aż w sierpniu 1638 roku stał się darem Jana Karola Dachnowskiego, znanego heraldyka i panegirysty z Sokala, dla Akademii Lubrańskiego, czego dowodzi wpis proweniencyjny na karcie tytułowej *recto*.

W polskich badaniach typologii marginaliów poświęcili uwagę między innymi: Kazimierz Piekarski, Bronisław Kocowski czy Anna Czekajewska-Jędrusik, a także szerokie grono bibliologów, bibliotekarzy oraz historyków zajmujących się zasadniczo różnego rodzaju znakami własnościowymi w badaniach proweniencyjnych, między innymi Aleksander i Ludwik Birkenmajerowie, Władysław Wisłocki, Alodia Kawecka-Gryczowa, Rudolf Kotula, Jan Pirożyński, Maria Si-payło czy Maria Pidłypczak-Majerowicz⁶. Przypomnijmy najważniejsze głosy w tej dyskusji.

Bronisław Kocowski wyróżniał zapiski własnościowe, dedykacyjne, narracyjne oraz grupę mieszaną. Anna Czekajewska-Jędrusik wyodrębniła tylko trzy obszerne, a przy tym mało wyraziste grupy: adnotacje proweniencyjne, noty marginalne oraz *varia*. Z kolei Urszula Szybowska w książce poświęconej zapiskom Jana Bernarda Bonifacia przedstawia współczesny trójpodział zapisków na podstawie publikacji poświęconej piśmiennictwu w Anglii wczesnonowoczesnej⁷. W pracy tej Heidi Brayman Hackel wyróżnia: *marks of active reading*, czyli różnego rodzaju poświadczenia aktywnego czytania, do których należy zaliczyć podkreślenia, streszczenia, komentarze, odsyłacze, pytania, znaki korektorskie, „wyrzucone” na margines fragmenty tekstu, tak zwane digitusy i podobne do nich znaki; *marks of ownership* – zapisy własnościowe, proweniencyjne, a zatem podpisy, sygnatury, inskrypcje dedykacyjne; a także *marks of recording* – zapiski pamiętnikarskie, na przykład daty ważnych wydarzeń,

⁶ Zestawienie literatury, a także omówienie podstawowych podziałów marginaliów przedstawia Urszula SZYBOWSKA: *Zapiski pożeracza książek. O rodzajach i funkcjach marginaliów na podstawie notatek Jana Bernarda Bonifacia*. Pruszczyk Gdański 2012.

⁷ Zob. H. BRAYMAN HACKEL: *Reading Material in Early Modern England. Print, Gender, and Literacy*. Cambridge 2009, s. 138–139.

informacje o długach, rachunki. I właśnie do tej ostatniej grupy zaliczylibyśmy zapiski diariuszowe, które wzbudzały dotąd największe zainteresowanie badaczy marginaliów w efemerydach.

Odmienną, bardziej szczegółową typologię zapisek utrwalonych w piśmieniu renesansowej Anglii zaprezentował William W.E. Sights⁸. Podaje on aż piętnaście różnych funkcji marginaliów, jednak jego propozycja nie znajduje uzasadnienia przy omawianiu odręcznych not w efemerydach.

W przypadku adnotacji w kalendarzach wielorocznych kluczową rolę w rozmieszczeniu poszczególnych rodzajów notatek wymuszała sama struktura książki, a właściwie całego kodeksu, ponieważ do prowadzenia zapisków wykorzystywano często także obie wyklejki.

W prezentowanym opisie opieramy się na podanej edycji *Ephemerides...* (1556)⁹ Ioannesa Stadiusa. Większość kalendarzy wielorocznych ma układ taki sam jak w tym almanachu lub do niego podobny. Po stronie tytułowej, gdzie również znajdują się informacje o zawartości dzieła (dedykacja, dane o długości i szerokości geograficznej, dla której dokonano obliczeń), następuje spis poszczególnych części książki. Na kolejnych stronach widnieje dedykacja; w przypadku dzieła Stadiusa – przypisanie dla Filipa II Habsburga (k. A₂r–A₅v), a dalej – zwyczajowy epigram adresowany do czytelnika (k. A₆r). Na następnych kartach (a₁r–a₂v) umieszczono list lekarza i matematyka Gemmy Frisiusa (Gemma Phrysius) do autora kalendarza. Po tej korespondencji następuje: Hermesa Trismegistosza *Iatromathematica (hoc est medicinae cum mathematica coniunctio) ad Amonem Aegyptium conscripta* w tłumaczeniu Stadiusa.

Warto zwrócić uwagę, iż zapiski często znajdują się już przy dedykacji oraz listach i komentarzach innych autorów, a w opisanej edycji także przy tekście *Iatromathematica...* Hermesa Trismegistosza. Najczęściej odnoszą się one do sposobów dokonywania obliczeń i są typowe raczej dla tych właścicieli, którzy sami parali się układaniem kalendarzy i prognostyków, jak było w przypadku Kaspra Goskiego, lekarza i burmistrza poznańskiego. Niemal w każdym kalendarzu znajduje się też rozdział *De domibus sive coeli figuris vario modo descriptis ibidemque Ptolomaei modus expositus*. Następnie umieszczano różnego rodzaju tabele pomocne przy obliczeniach oraz ich objaśnienia (*expositiones, annotatiunculae*).

Po tabelach niekiedy następował jeszcze jeden epigram lub inny utwór pochwalny; w druku Stadiusa jest to wiersz adresowany do senatu Antwerpii, ułożony przez Gerarda Nodianusa z Arnheim (Gerardus Nodianus Arnhemensis). Dopiero później następowały właściwe efemerydy podzielone na poszczególne

---

⁸ W.W.E. SLIGHTS: *Managing Readers. Printed Marginalia in English Renaissance Books*. Ann Arbor 2001, s. 10.

⁹ Z drukiem tym można się zapoznać na stronie biblioteki cyfrowej Uniwersytetu we Fryburgu: <http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/stadius1556/0001?sid=a83a4d655c4b48bc9e767dddce54c7f6>.

lata, poprzedzone własnymi (wewnętrznymi) kartami tytułowymi. Na każdej z nich znajdowała się tabela z podstawowymi informacjami dotyczącymi danego roku (złota liczba, święta ruchome i inne). Poszczególnym miesiącom przydzielono po dwie strony, zawsze widoczne po otwarciu druku – w otwartym kalendarzu użytkownik miał przed sobą wszystkie informacje odnoszące się do danego miesiąca, przy czym inne wiadomości były zamieszczone po stronie lewej (parzystej), a inne po stronie prawej (nieparzystej). Zapisy dzienne prowadzono właśnie na tych kartach, najczęściej na lewym i prawym marginesie, a w przypadku obszernych not w razie potrzeby zapełniano także niezadrukowaną część górną lub dolną. Na kartach tytułowych oraz czystych, oddzielających poszczególne lata, zamieszczano najczęściej notatki zawierające podsumowanie całego roku i wskazujące najważniejsze wydarzenia z tego okresu. W odróżnieniu od dziennych zapisków, prawdopodobnie prowadzonych na bieżąco (choć nie zawsze), noty podsumowujące na pewno wpisywano po zakończeniu danego roku kalendarzowego. Na końcu dzieła zamieszczano czasem erratę oraz kolofon.

Należy podkreślić, iż w poszczególnych miejscach takich druków umieszczano odmienne marginalia, które pełniły różne funkcje. Przyjrzyjmy się zatem sześciu wskazanym typom zapisków w kalendarzach wielorocznych, które występują w sześciu efemerydach z XVI wieku, zachowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu.

Zapiski proveniencyjne¹⁰

Adnotacje własnościowe umieszczano najczęściej na wyklejkach oraz na stronach tytułowych, bardzo rzadko w innym miejscu, jednak niemal zawsze w początkowej części książki. Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, że nie zawsze, niestety, właściciele (a szczególnie chronologicznie pierwsi z nich) zamieszczali w druku swoje imię lub jakikolwiek znak własnościowy. Fakt ten wymusza obecnie na badaczach żmudne śledztwo, do kogo dany kalendarz mógł należeć, co trzeba wnioskować na podstawie zapisków, licząc, że będzie tam odnotowane wydarzenie na tyle charakterystyczne, iż umożliwi to zidentyfikowanie właściciela oraz autora diariusza.

---

¹⁰ Interesują nas w tym miejscu przede wszystkim wpisy proveniencyjne autorów diariusza oraz ewentualnie osób żyjących w tym samym czasie lub krótko po nich. Nie odnotowujemy zatem pieczętek oraz ekslibrisów bibliotek z XIX i XX wieku (na przykład Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, Gimnazjum św. Jana Kantego), a także ekslibrisów jezuickich, na przykład z XVIII wieku – taki element widnieje na przykład w kalendarzu należącym do poznańskiego jezuitę. Choć są one bardzo istotne dla poznania dziejów danego egzemplarza druku, nie wydają się ważne w kontekście podjętych w tej pracy rozważań, poświęconych typologii zapisków.

W przypadku almanachów z Poznania zapisków proveniencyjnych (autora zapisków) nie posiadają kalendarze Jana Żdżarowskiego (BUP SD 6660 II) oraz jezuitę (BUP SD 5189 II). Autorstwo Żdżarowskiego można było uznać dopiero po wnikliwym prześledzeniu jego diariusza¹¹. Być może podobnie uda się w przyszłości zidentyfikować jezuitę. W przypadku zdefektowanego egzemplarza (BUP SD 10872 II) nie da się, oczywiście, orzec, czy na niezachowanej karcie tytułowej znajdował się wpis proveniencyjny.

Jednoznaczna adnotacja proveniencyjna widnieje w kalendarzu Adama Pauliniego z Pobiedzisk, gdzie na karcie tytułowej zapisano: „Adami Paulini Pobiedziscensis...¹² et amicorum” (fot. 1), a nieco wyżej – sumę, za jaką wskazany właściciel zakupił kalendarz: „Empt. gr. 40”. Także na karcie tytułowej umieszczono wpisy w kalendarzu, który w XVII wieku stał się własnością Akademii Lubrańskiego, są to jednak adnotacje późniejsze (1638) od czasu, kiedy co najmniej trzy osoby prowadziły diariusz (1532–1552). Z nietypowym zabiegiem będącym *de facto* również formą zaznaczenia własności spotykamy się w przypadku kalendarza Kaspra Goskiego. O jednoznacznej identyfikacji autora diariusza świadczy następujący wpis z 21 listopada 1566 roku (fot. 2):

Anna hoc nomine secunda, Casparis Goski doctoris filia septima in ordine prolis die 21 mensis Novembris hora decima minuto 26 noctis sequentis Anno Domini 1566 nascitur, hoc est de quarta feria in quintam.

Io. Stadius: *Ephemerides novae et exactae...*, k. Zzr

Anna, druga tego imienia, córka doktora Kaspra Goskiego, siódme dziecko z kolei, urodziła się dnia 21 miesiąca listopada o godzinie dziesiątej minut 26 w nocy następującej, w roku 1566, to jest ze środy na czwartek¹³.

Na przynależność książki do Goskiego wskazuje jeszcze jeden wpis, a mianowicie motto zanotowane na przedniej wyklejce: „Sic nos non nobis” („Tak zatem my a nie dla siebie”) – z charakterystycznym krzyżykiem nadpisanym pomiędzy pierwszym a drugim słowem (fot. 3). Z tym samym epigrafem, który można traktować jako wpis proveniencyjny, a także swego rodzaju „pieczęć” Goskiego, spotykamy się bowiem w rękopisie „Prognosticon astrologicum ex futuris eclipsibus solis atque lunae ab Anno Domini 1551 ad Annum 1556 conscriptum” (sygn. 555, k. 1r – fot. 4), zachowanym w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie (dalej: BN PAU i PAN). Jest to autograf poznańskiego medyka, a jednocześnie

---

¹¹ R. WÓJCIK, W. WYDRA: *Jana Żdżarowskiego, kanonika poznańskiego, diariusz z lat 1532–1551*. „Kronika Miasta Poznania” 2006, z. 4, s. 43–61.

¹² W tym miejscu zapisano najpierw: „artium... magistri”, co następnie przekreślono i w późniejszym czasie nadpisano „physico [!] medici”.

¹³ Przekłady łacińskich zapisów – R.W.

jego najstarszy znany prognostyk, który ułożył jeszcze w Padwie, gdzie studiował i zdobył laur doktorski. To samo motto, tym razem odbite czcionkami, widnieje także na karcie tytułowej druku jego autorstwa, tłoczonego w krakowskiej oficynie Stanisława Scharfenbergera: *Opisanie krótkie... w lekarstwiech doktora, jesliże Rok Pański 1565 powietrza morowego wolny będzie* (około 1565)¹⁴.

Wpisy proveniencyjne umieszczano zatem najczęściej albo na karcie tytułowej albo (rzadziej) na przedniej wyklejce. Należy domniemywać, że w innych kalendarzach tego rodzaju noty mogą się znaleźć również na obcięciach bloku książki, co było częstą praktyką w XV i XVI wieku, jednak w przypadku sześciu efemeryd z Poznania zapisów w takich miejscach brak.

Wypisy i receptury

Osobną kategorię notatek w kalendarzach stanowią wypisy z dzieł, które z jakiegoś powodu właściciel uznał za istotne dla siebie, a także cytaty oraz różne receptury. Najczęściej spotyka się je na wyklejkach oraz przednich i tylnych kartach ochronnych, jeśli takie się zachowały. W efemerydach, o których mówimy, tego typu zapisy zostały utrwalone w książkach należących do Jana Żdżarowskiego (recepty na atrament oraz medykament na przedniej wyklejce¹⁵; fot. 5), Kaspra Goskiego (cytaty z Księgi Psalmów oraz dzieł astrologicznych na przedniej wyklejce – tylna pozostała niezapisana; fot. 3). Żdżarowski oraz nieznanymi właścicielami druków w BUP oznaczonych sygnaturami SD 752 II i SD 10872 II wykorzystali jeszcze wyklejki (o czym dalej) do innego rodzaju zapisów.

Marginalia okołotekstowe

Osobna grupa marginaliów i znaków czytelniczych (szczególnie wyróżnień i podkreśleń) obejmuje notatki umieszczone wokół tekstów, przede wszystkim wprowadzeń, listów oraz dedykacji. Autorzy efemeryd omawiali tam przyjęte „metodologie” oraz udzielali wskazówek, jak czytelnik powinien korzystać z tabel. Świadectwa lektury odnajdujemy przede wszystkim w almanachach należących do lekarzy, którzy znali astronomię oraz astrologię i sami zajmowali się układaniem horoskopów oraz prognostyków. Nie jest zatem zaskoczeniem,

---

¹⁴ Unikatowy egzemplarz druku znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, sygn. Sd.618.583. Zob. *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. T. 4: F–K. Red. H. MIECZKOWSKA. Materiał proveniencyjny oprac. pod kierunkiem M. CUBRZYŃSKIEJ-LEONARCZYK. Warszawa 2011, s. 277 (nr 4340).

¹⁵ Zob. edycję tego dzieła: *Jana Żdżarowskiego, kanonika poznańskiego, diariusz z lat 1532–1551*. Wyd. R. WÓJCIK, W. WYDRA. Poznań 2009, s. 13–14.

że tego rodzaju ślady i marginalia znajdziemy w efemerydach należących do Kaspra Goskiego (fot. 6) oraz Adama Puliniego z Pobiedzisk (fot. 7). Podkreślenia i takie marginalia znajdują się także w kalendarzu (ofiarowanym Akademii Lubrańskiego przez Jana Karola Dachnowskiego) w BUP oznaczonym sygnaturą SD 752 II, co może wskazywać, że pierwszym, niezidentyfikowanym jeszcze właścicielem tych efemeryd był jeden z licznych lekarzy poznańskich XVI wieku (fot. 10). Brak natomiast tego typu zapisków w kalendarzach Jana Źdżarowskiego oraz jezuitę, co skłania do wniosku, iż duchowni nie byli zainteresowani astronomiczno-astrologicznymi treściami ani nawet tabelami z danymi, a same kalendarze traktowali czysto użytkowo – jako wygodne, chronologicznie uporządkowane narzędzie do prowadzenia zapisów diariuszowych.

Zapisy rocznikarskie oraz listy osób

Z zasadniczymi notatkami diariuszowymi, o których będzie mowa w następnym dziale, ściśle powiązane są zapisy kronikarskie, rocznikarskie, wprowadzane *ex post*. Dotyczą one najważniejszych wydarzeń danego roku, bardzo często zawierają informacje o klęskach żywiołowych, o pogodzie w danym roku, a także o jakichś szczególnych wydarzeniach. Wpisywano je przede wszystkim na pustych lub niewiele zadrukowanych kartach, które oddzielają w efemerydach poszczególne lata, na wyklejkach, zwłaszcza tylnej, oraz na kartach ochronnych – przedniej i tylnej. Takie notatki zawierają almanachy należące niegdyś do Źdżarowskiego (na tylnej karcie ochronnej i tylnej wyklejce; mamy tu również do czynienia z niewielkim zapisem szyfrowanym – fot. 9) oraz kalendarze opatrzone w BUP sygnaturami SD 752 II (na przedniej wyklejce i przedniej karcie ochronnej) i SD 10872 II (na obu wyklejkach, przy czym na tylnej, oprócz zapisów kronikarskich, znajduje się także szkic dwóch *domus coeli*). Dodajmy też, że jedynie kanonik Źdżarowski nie wykorzystał do notatek ani czystych, ani w części jedynie zadrukowanych kart, które oddzielały tabele na poszczególne lata.

Zapiski diariuszowe

Osobny, a jednocześnie przez większą część badaczy uważany chyba za najważniejszy, rodzaj marginaliów w efemerydach stanowią wpisy ściśle diariuszowe. Można do nich zaliczyć, oczywiście, notatki z poprzedniej grupy, przy czym dwie cechy wyraźnie odróżniają adnotacje, nazwijmy je umownie – kronikarskie od diariuszowych. Te ostatnie znajdują się zawsze przy tabeli z konkretnym miesiącem na dany rok, a ponadto z bardzo dużym prawdopodobieństwem można określić, do którego dnia danego miesiąca odnosi się konkretny wpis. Wskazuje na to poprzedzająca notatkę liczba oznaczająca dzień miesiąca (fot. 11) albo identyfikację umożliwia umiejscowienie zapisu – na wysokość

ci konkretnego dnia miesiąca (fot. 13). Podobnie jak w przypadku poprzedniej grupy, również te noty trudno nazwać marginaliami *sensu stricto*, chociaż w rzeczy samej zapiski diariuszowe znajdują się na marginesach. Nie odnoszą się one jednak do wydrukowanej w efemerydach treści (którą zazwyczaj jest jakaś informacja astronomiczna lub astrologiczna), lecz do konkretnego punktu w czasie, w którym jakieś zdarzenie miało miejsce. Przy tej okazji warto odnotować, iż wydawcy diariuszów nie zawsze uwzględniają wszystkie notatki znajdujące się w danych efemerydach. Zdarzało się w przeszłości, iż wybierali oni albo wyłącznie zapiski diariuszowe (omijając w części lub w całości adnotacje widniejące na wyklejkach i kartach ochronnych), albo sporządzone tylko przez jedną osobę, pozostałe zbywając wzmianką we wstępie lub w ogóle przemilczając ich istnienie¹⁶.

Do charakterystycznych cech formalnych diariuszowych zapisów kalendarzowych należy lapidarność, zazwyczaj brak jakiegokolwiek komentarza odautorskiego, a jedynie notowanie suchych faktów, a także duża precyzja w czasowej konkretyzacji wydarzeń – najczęściej wskazywano daty dzienne, a w przypadku narodzin i śmierci niekiedy również godziny i minuty. Oczywiście, właściwości te zostały niejako wymuszone przez fakt, iż notatki wpisywano do drukowanych kalendarzy, co uniemożliwiało rozbudowaną narrację ze względu na brak miejsca. Czasem radzono sobie z tą niedogodnością, „przenosząc” zapiski z tabel na obie strony kart tytułowych otwierających kolejne lata. Strony te zazwyczaj były w niewielkiej części zadrukowane, można więc było umieścić na nich wiele zapisów (fot. 12, 14). Noty zaliczone do tej grupy najczęściej jednak odnoszą się do najważniejszych wydarzeń z danego roku i zazwyczaj wpisywano je nie na bieżąco, ale *ex post*, gdy rok ten się kończył. Stanowiły jakby podsumowanie dwunastu miesięcy, które minęły.

Kalendarze późniejsze, drukowane od końca XVI wieku, były często celowo interfoliowane przez wydawców, co wskazuje na to, iż praktyka sporządzania zapisków stała się na tyle popularna, że warto było dodać do druku kilkadziesiąt czystych kart. Spośród egzemplarzy z poznańskiej biblioteki tylko jeden, należący do anonimowego jezuita, zawiera noty diariuszowe wpisane właśnie na dodatkowych kartach (fot. 8).

Rysunki

Szczególnym typem, dodajmy – dość rzadkim, rękopiśmiennych śladów użytkowania efemeryd są rysunki sporządzone atramentem. Można je podzielić

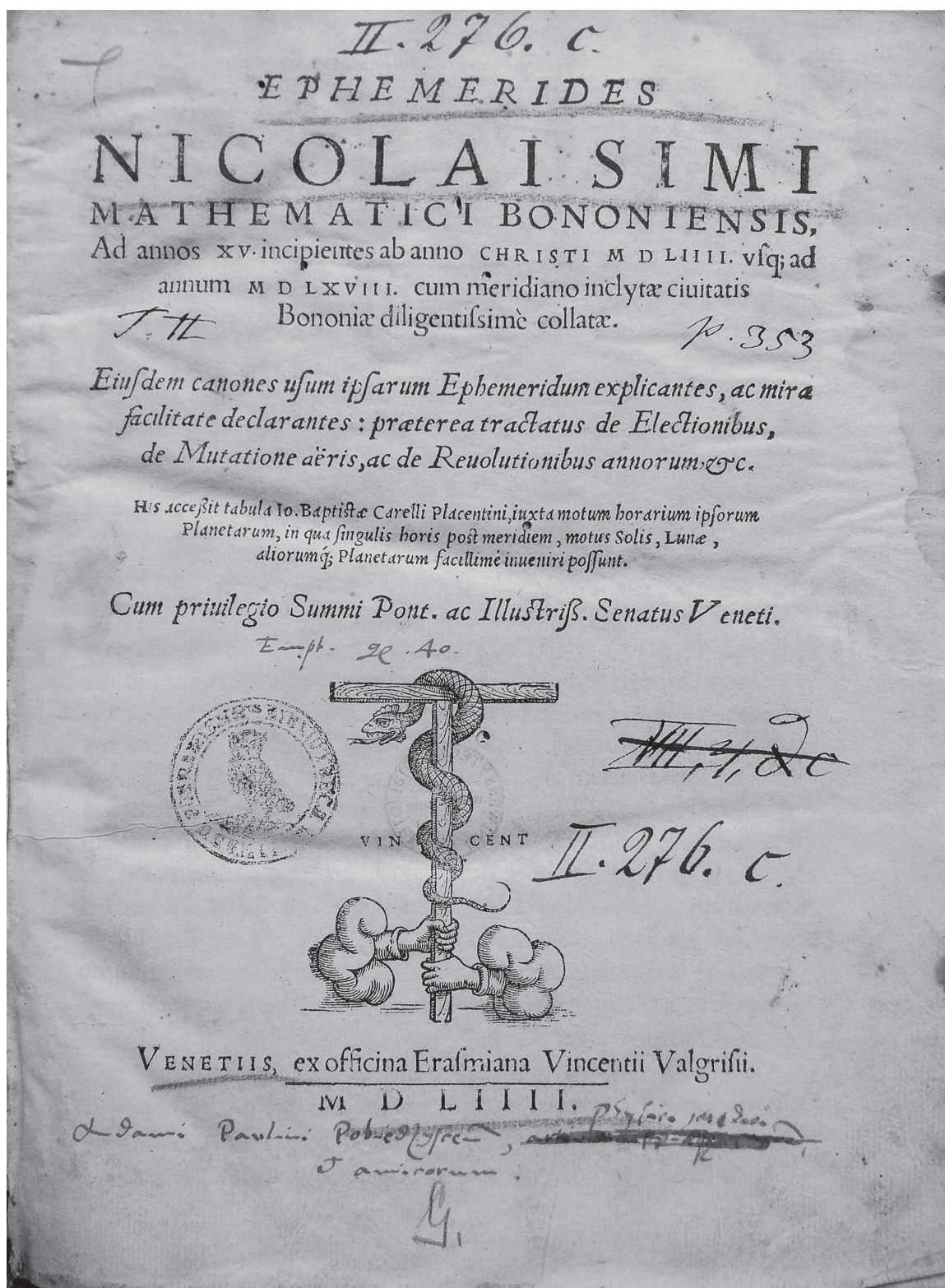
¹⁶ Zob. na przykład: H. RYBUS: *Dwa źródła do biografii Macieja Drzewickiego*. „Roczniki Teologiczne” 1957, T. 3, z. 2, s. 327–368; J. WIESIOŁOWSKI: *Ambroży Pampowski – starosta Jagiellonów. Z dziejów awansu społecznego na przełomie średniowiecza i odrodzenia*. Wrocław 1976, s. 11–12, 158–161, 170–171 (o diariuszu Pampowskiego), 172–175 (tekst diariusza).

na dwa zasadnicze rodzaje. Są to rysunki astrologiczne (wspomniane już szkice *domus coeli*, ściśle powiązane ze stawianiem horoskopów i układaniem prognozyków; fot. 16) albo żartobliwe (fot. 17). Jest wielce prawdopodobne, że te drugie tworzyli nie pierwotni właściciele książek, lecz późniejsi użytkownicy. Można przypuszczać, że przede wszystkim byli to uczniowie bądź studenci Akademii Lubrańskiego albo Kolegium Jezuitów w Poznaniu. Efekty tego rodzaju aktywności czytelników możemy zaobserwować w dwóch efemerydach – w kalendarzu Jana Żdźarowskiego (BUP SD 6660 II) ktoś dorysował fajkę na drzeworycie z wizerunkiem Johanna Stöfflera, usytuowanym centralnie na karcie tytułowej *recto*. Natomiast w kalendarzu, który w BUP oznaczony jest sygnaturą SD 752 II, w roku 1624 nieznany użytkownik naszkicował sześć twarzy, z których trzy opatrzył podpisami.

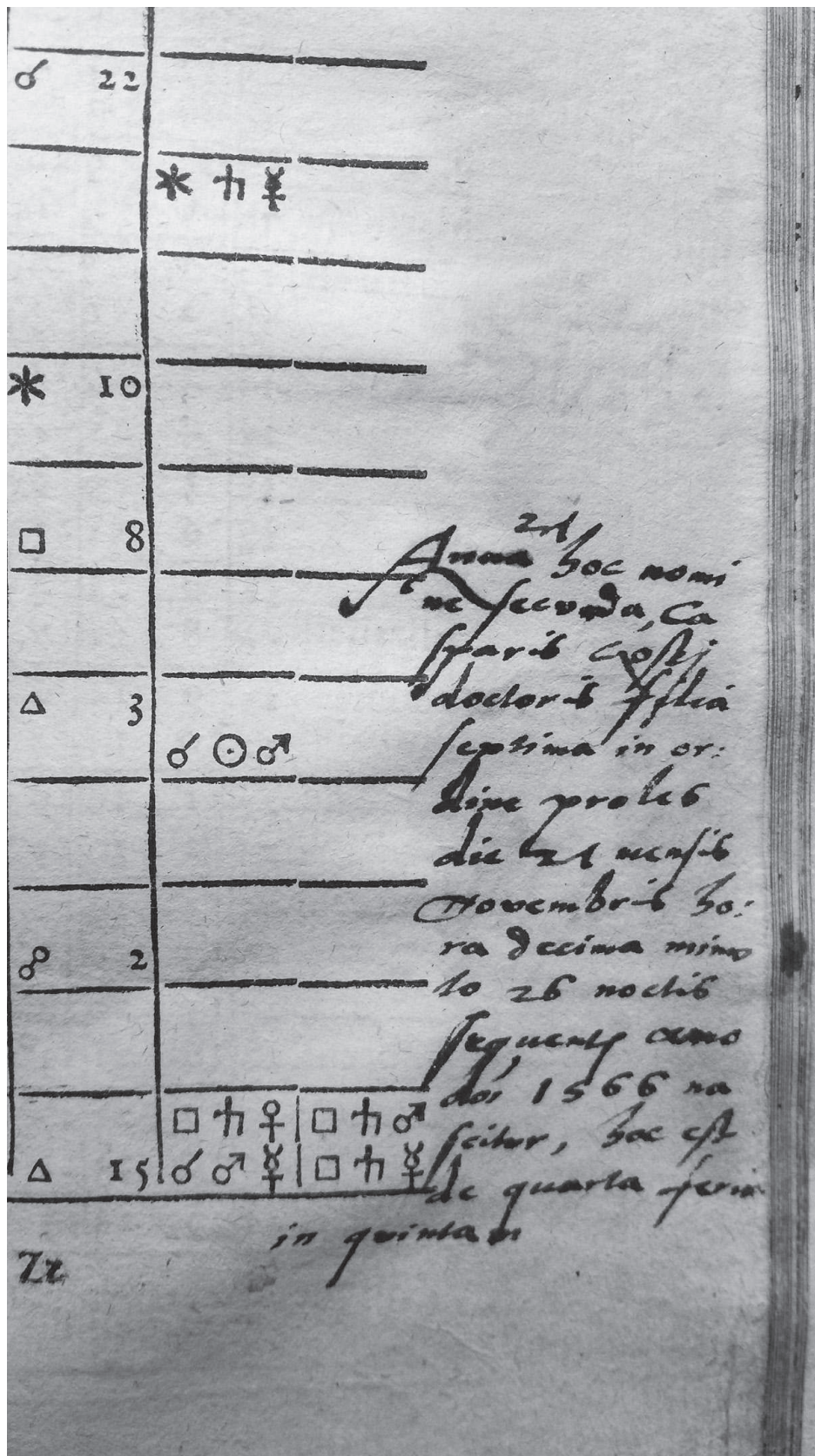
W stosunku do przedstawionej typologii zupełnie odrębną kategorię marginaliów w kalendarzach wieloletnich stanowią zaplanowane przez autora (lub wydawcę) i drukowane marginalia okołotekstowe. Eksponują one z jakichś powodów znaczący, według autora lub wydawcy, fragment głównego dzieła lub dodatkowych elementów piśmienniczych, tworzących jego ramę wydawniczą (na przykład wprowadzenia, dedykacji, objaśnień). Adnotacje te zwykle zawierają esencjonalne ujęcie najważniejszych informacji zawartych w danym fragmencie albo ułatwiają nawigację po książce, a zatem stanowią pomocne wskazówki dla czytelnika, aby bez trudu mógł zlokalizować konkretną informację w tekście. Tego typu marginalia własnymi notatkami i podkreśleniami uzupełniali niektórzy użytkownicy, przede wszystkim lekarze i astrologi (fot. 15).

***

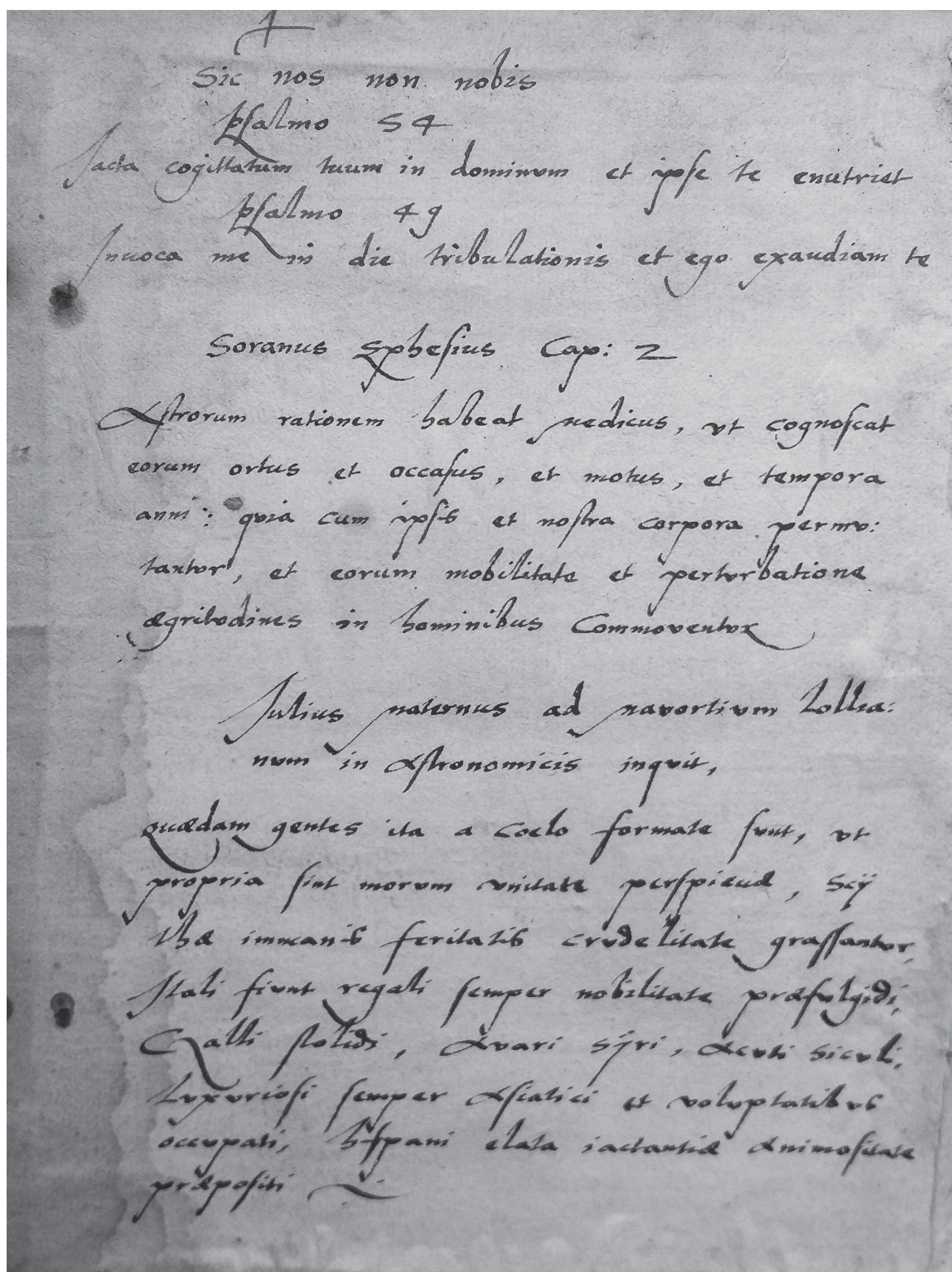
Dotychczasowe rozważania ukierunkowane typologicznie pozwalają stwierdzić, że właściciele kalendarzy wieloletnich w różnym stopniu wykorzystywali owe druki, pozostawiając tego ślady w postaci odręcznych notatek. Wprawdzie do zapisków najważniejszych dla współczesnych badaczy zaliczyć należy noty dziennikowe, niemniej jednak wszystkie pozostałe stanowią dla nich ważny i znaczący kontekst. Sposób dodatkowego wykorzystywania kalendarzowych kart może bowiem stanowić cenną wskazówkę podczas identyfikacji właściciela książki/autora not, na przykład odręczne marginalia okołotekstowe pozwalają przypuszczać, że dzieło należało do medyka lub kogoś trudniącego się układaniem prognozyków, astrologią czy stawianiem horoskopów. Dla badacza pomocna może być również wiedza, które części struktury książki najczęściej wykorzystywano do prowadzenia określonego rodzaju notatek. Przy tym należy zawsze pamiętać, że nie są to reguły stałe i z pewnością istnieją od nich wyjątki. Konkretnie wykorzystanie na adnotacje poszczególnych części drukowanych efemeryd wynikało przede wszystkim z pragmatyzmu i wygody, potrzeby chwili i to właśnie z nich biorą się pewne prawidłowości, które można zaobserwować w omawianych drukach. Nie były one jednak z pewnością rygorystycznie przestrzegane.

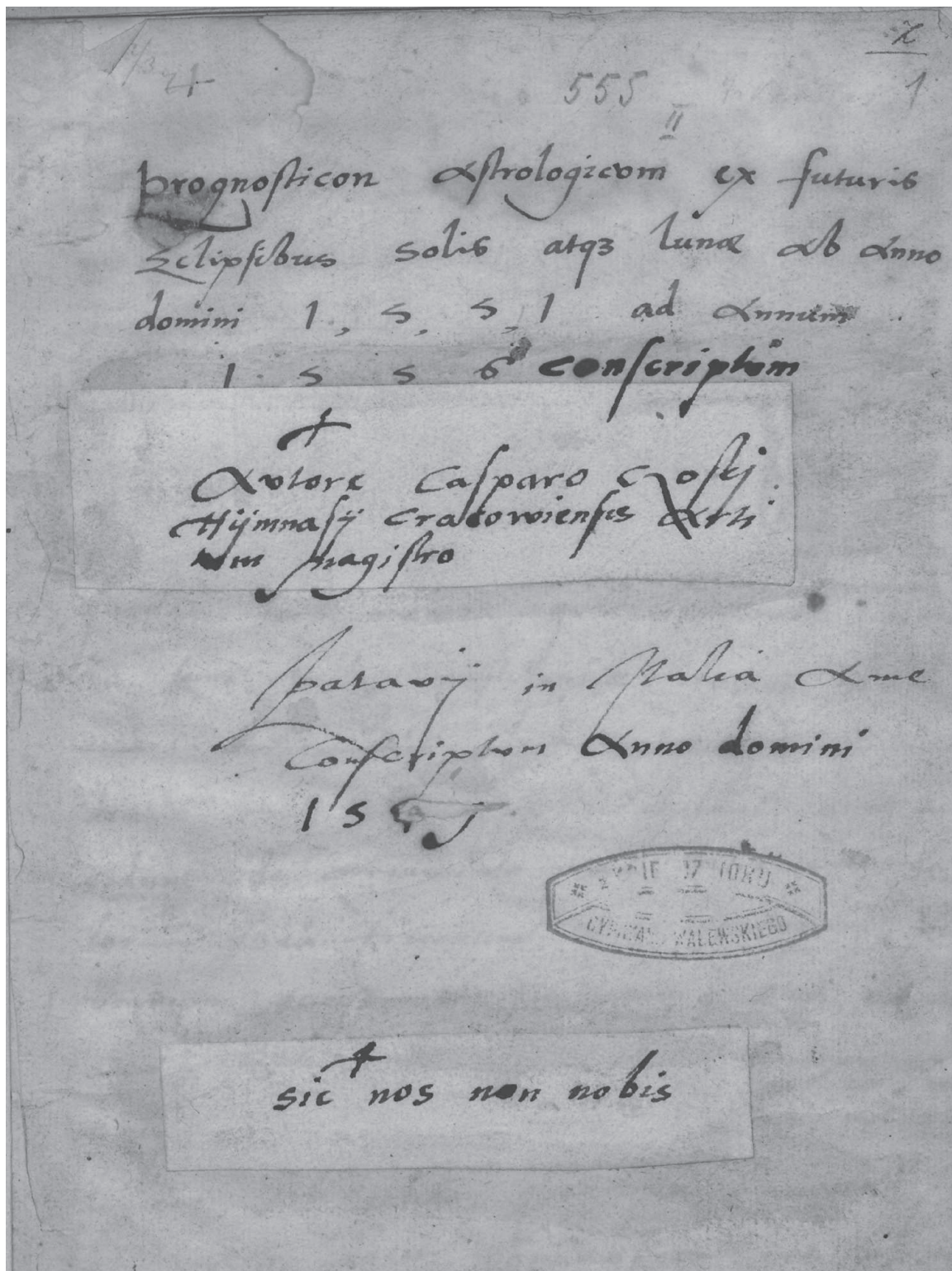
Fot. 1. Wpis własnościowy Adama Pauliniego z Pobiedzisk na karcie tytułowej *recto* *Ephemerides...* (1554) Niccola Sima. BUP SD 5190 II

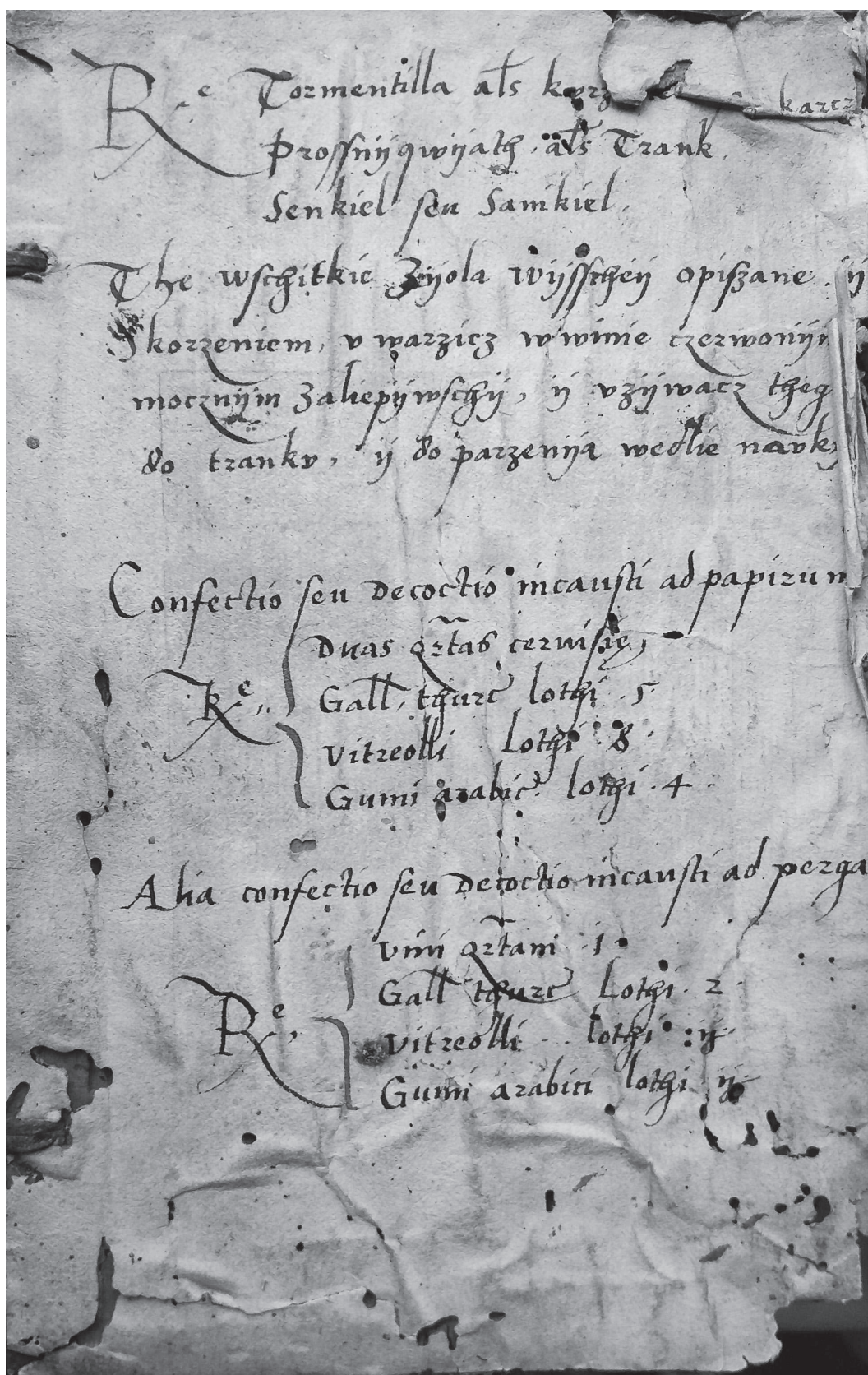
Fot. 2. Wpis identyfikujący autorstwo zapisków Kaspra Goskiego w *Ephemerides novae et exactae...* (1556) Johanna Stadiusa. BUP SD 5200 II, k. Zzr

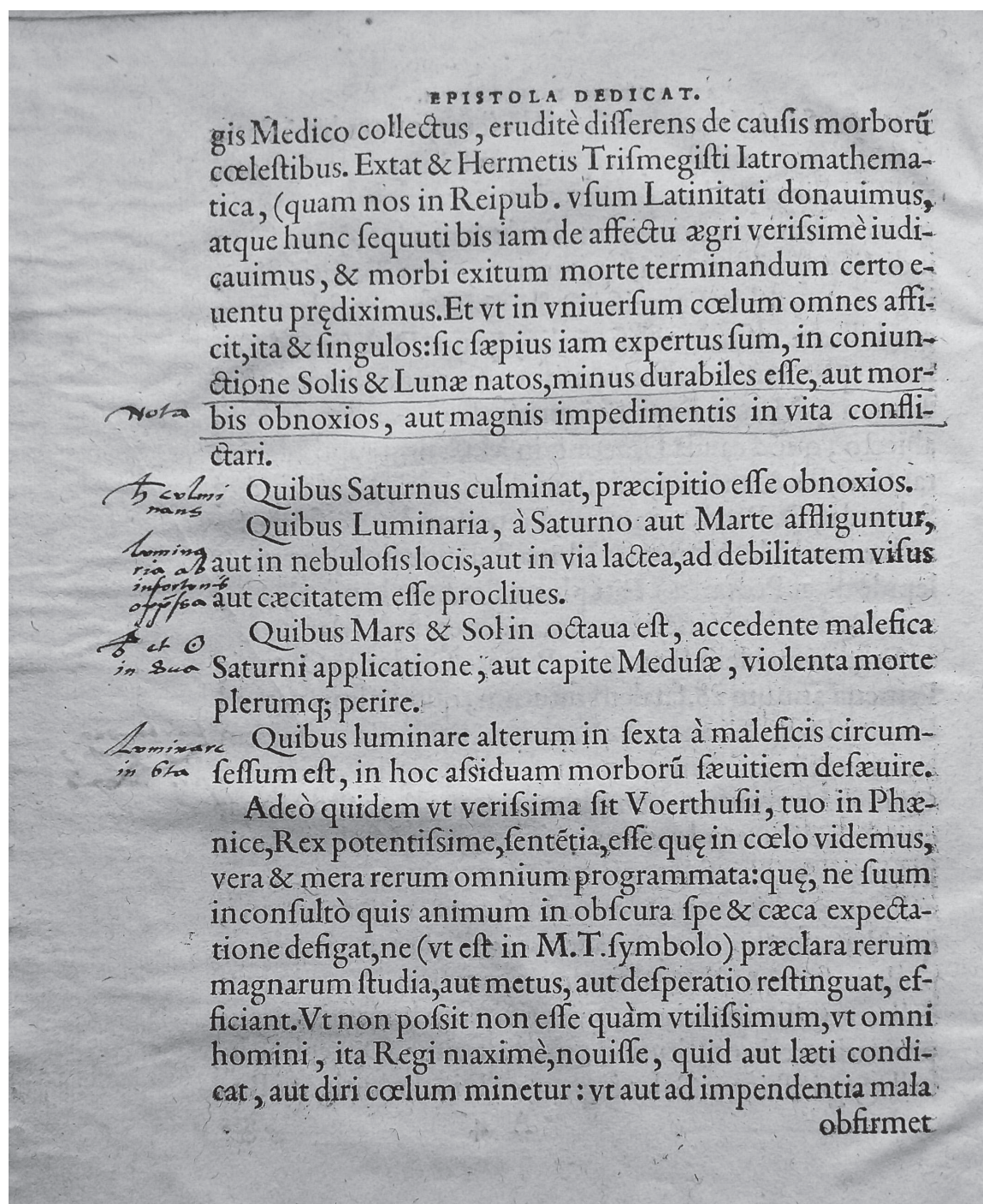
Fot. 3. Dewiza Sic nos non nobis Kaspra Goskiego na przedniej wyklejce *Ephemerides novae et exactae...* (1556) Johanna Stadiusa. BUP SD 5200 II

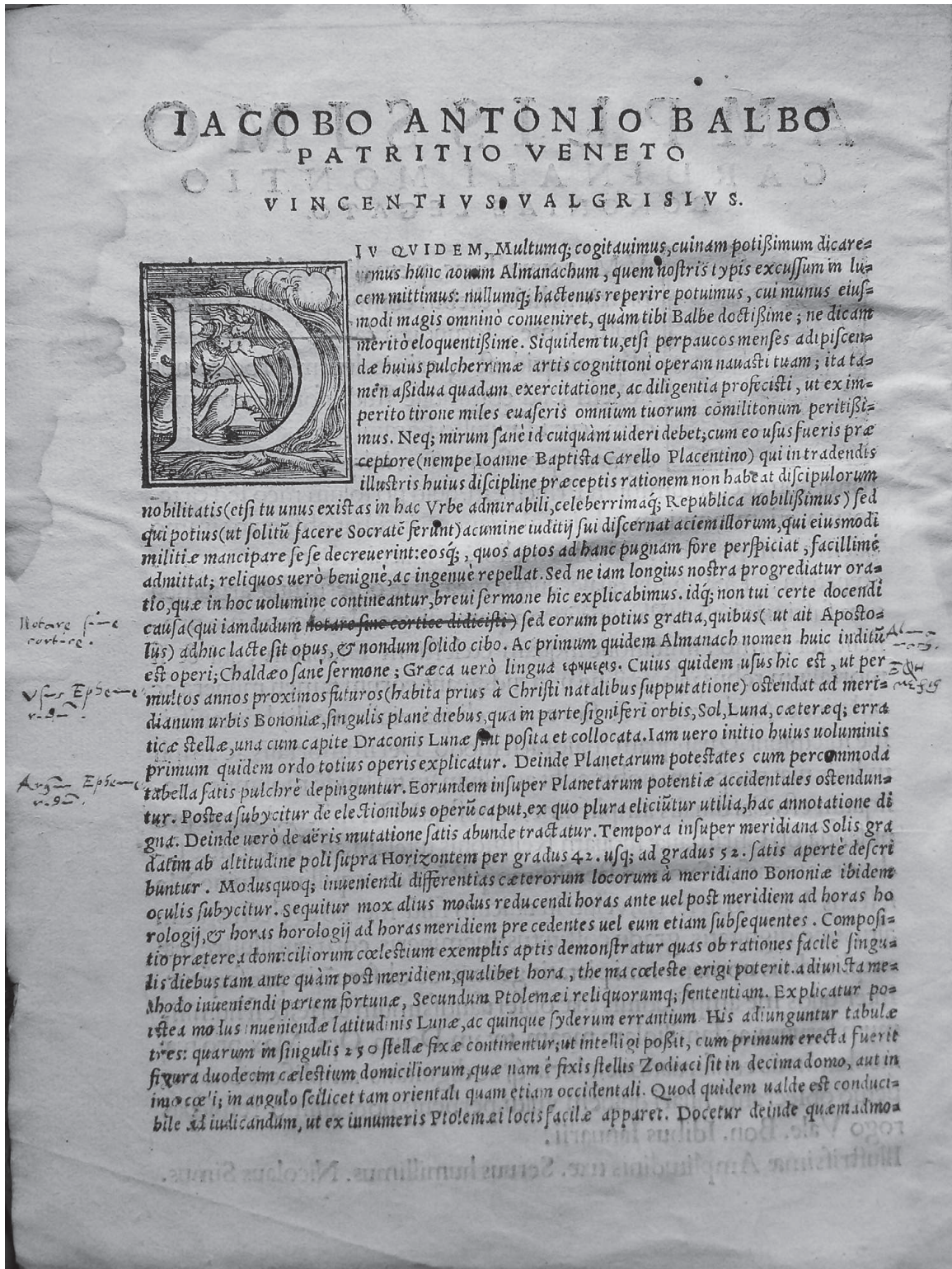
Fot. 4. Dewiza *Sic nos non nobis* Kaspra Goskiego w rękopisie jego dzieła „Prognosticon astrologicum...”. BN PAU i PAN 555, k. 1r

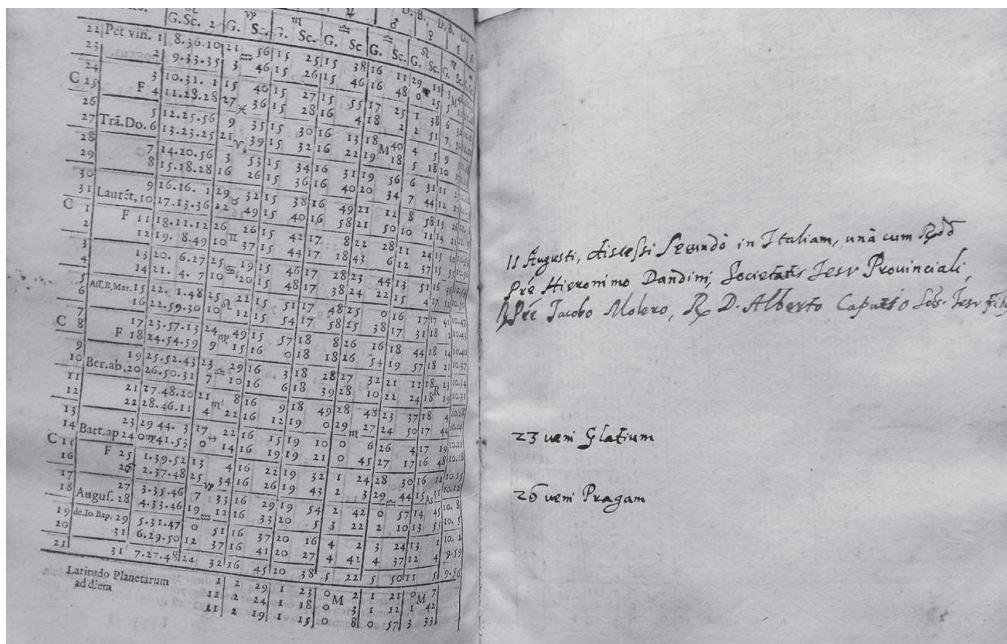
Fot. 5. Recepty na atrament zapisane przez Jana Źdżarowskiego na przedniej wyklejce *Ephemeridum opus...* (1531) Johanna Stöfflera. BUP SD 6660 II

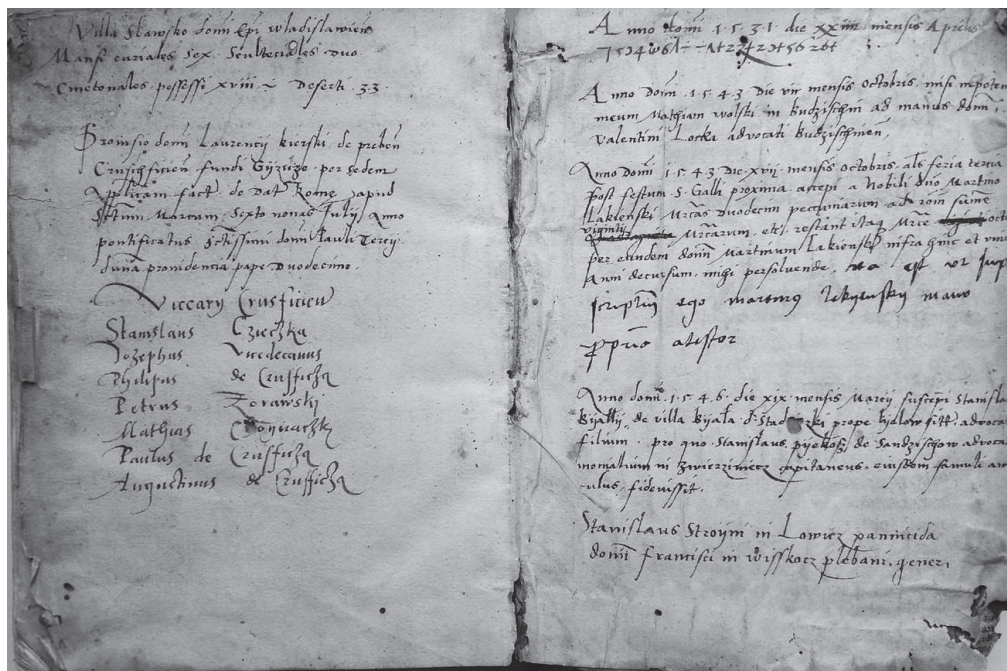
Fot. 6. Marginalia okółotekstowe i podkreślenie Kaspra Goskiego w *Ephemerides novae et exactae...* (1556) Johanna Stadiusa. BUP SD 5200 II, k. A₄v

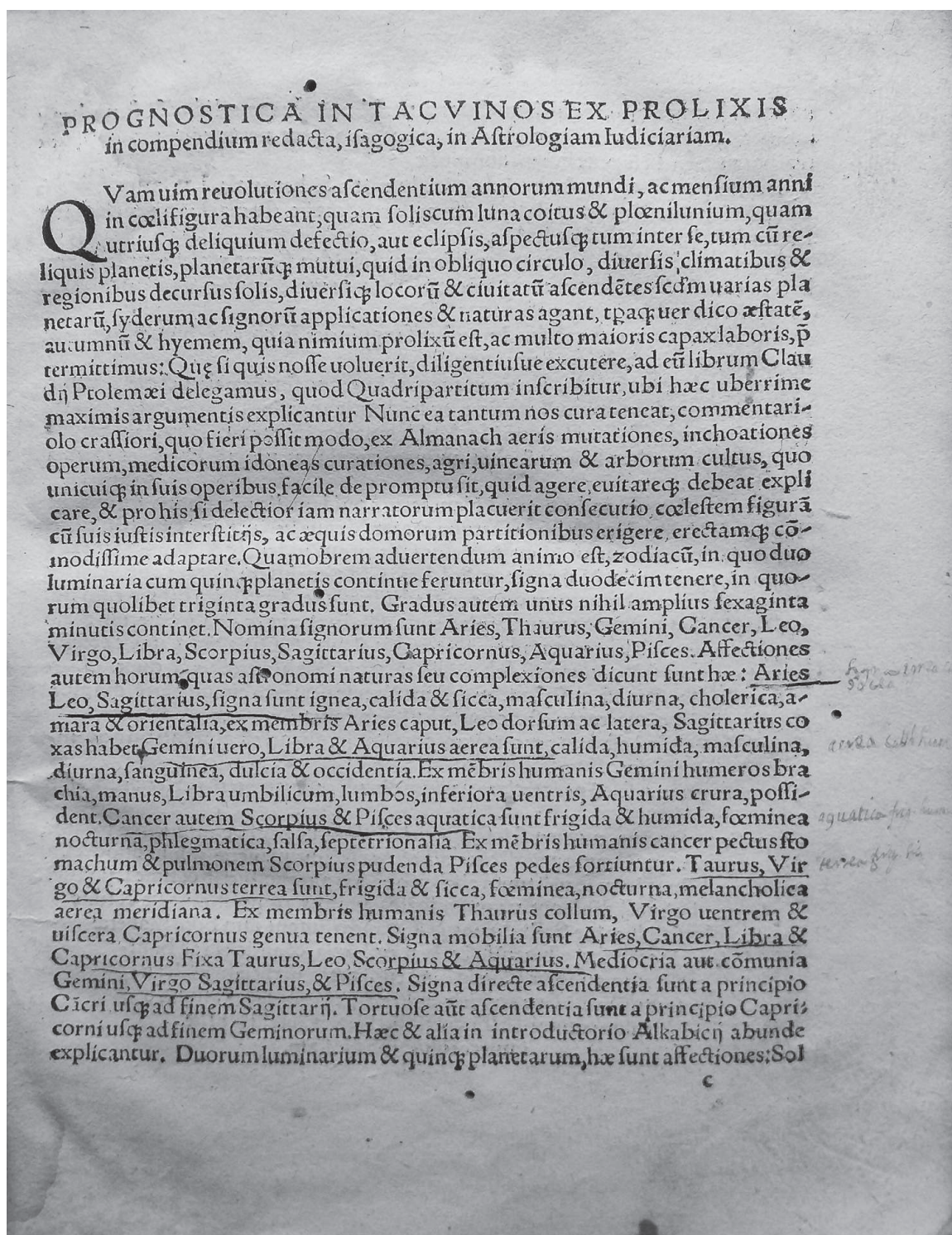
Fot. 7. Marginalia okołotekstowe Adama Pauliniego z Pobiedzisk w *Ephemerides...* (1554)
Niccola Sima. BUP SD 5190 II, k. [2]v

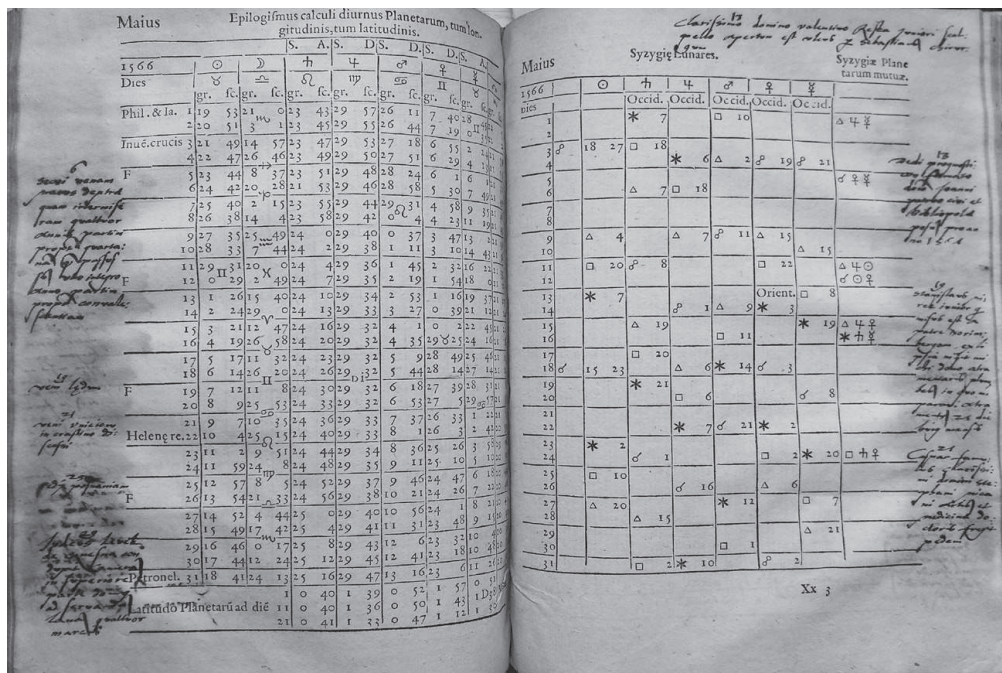
Fot. 8. Zapiski diariuszowe anonimowego jezuita z Poznania na karcie Pppp₃v oraz karcie interfoliowanej *recto* w interfoliowanym egzemplarzu kalendarza *Ephemerides novae et exactae...* (1597) Martena Everaerta. BUP SD 5189 II

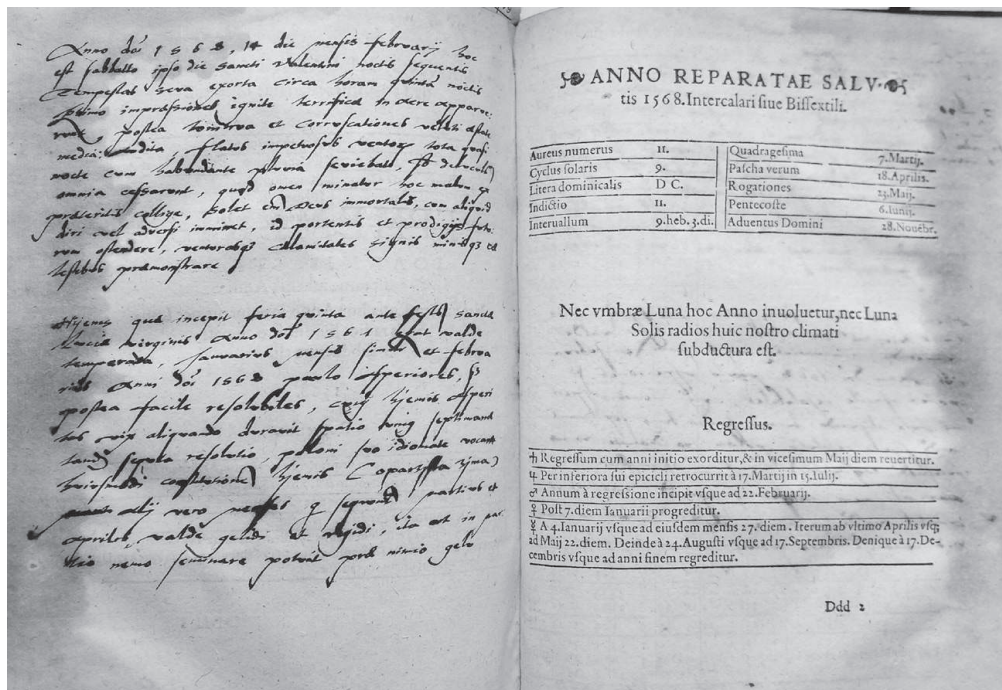
Fot. 9. Zapisy rocznikarskie, lista wikariuszy oraz zapis szyfrowany Jana Źdżarowskiego na karcie ochronnej *verso* oraz tylnej wyklejce *Ephemeridum opus...* (1531) Johanna Stöfflera. BUP SD 6660 II

Fot. 10. Anonimowe marginalia okołotekstowe i podkreślenia w *Ephemeridum opus...* (1531) Johannes Stadius. BUP SD 752 II, k. c₁r

Fot. 11. Zapiski diariuszowe Kaspra Goskiego liczbowane dniami miesiąca w *Ephemerides novae et exactae...* (1556) Johanna Stadiusa. BUP SD 5200 II, k. Xx₂v–Xx₃r

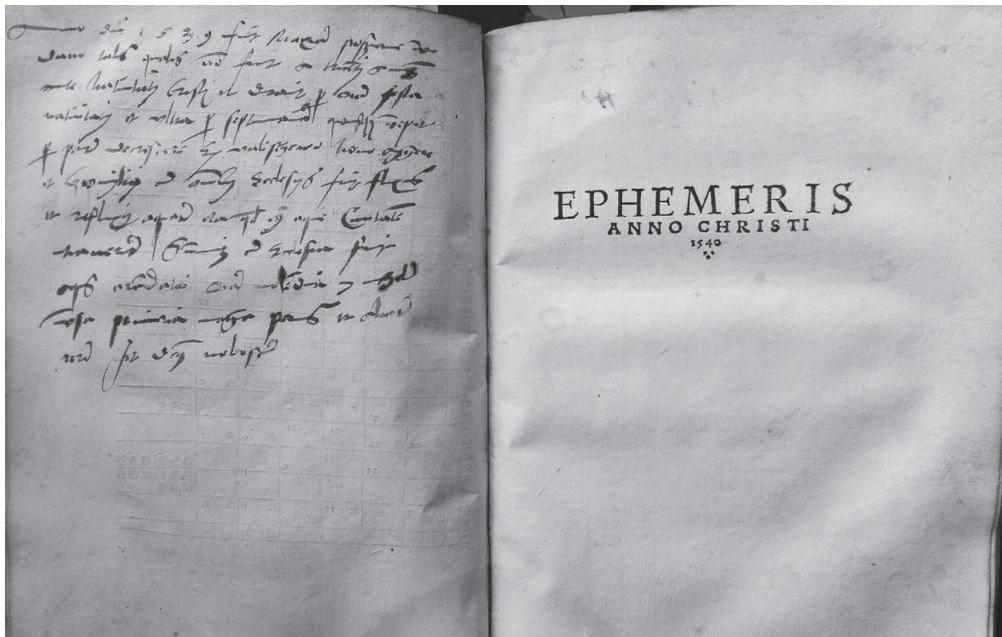

Fot. 12. Zapiski Kaspra Goskiego podsumowujące rok 1568 na odwrocie wewnętrznej karty tytułowej, która otwiera ten rok w *Ephemerides novae et exactae...* (1556) Johanna Stadiusa. BUP SD 5200 II, k. Ddd₁v

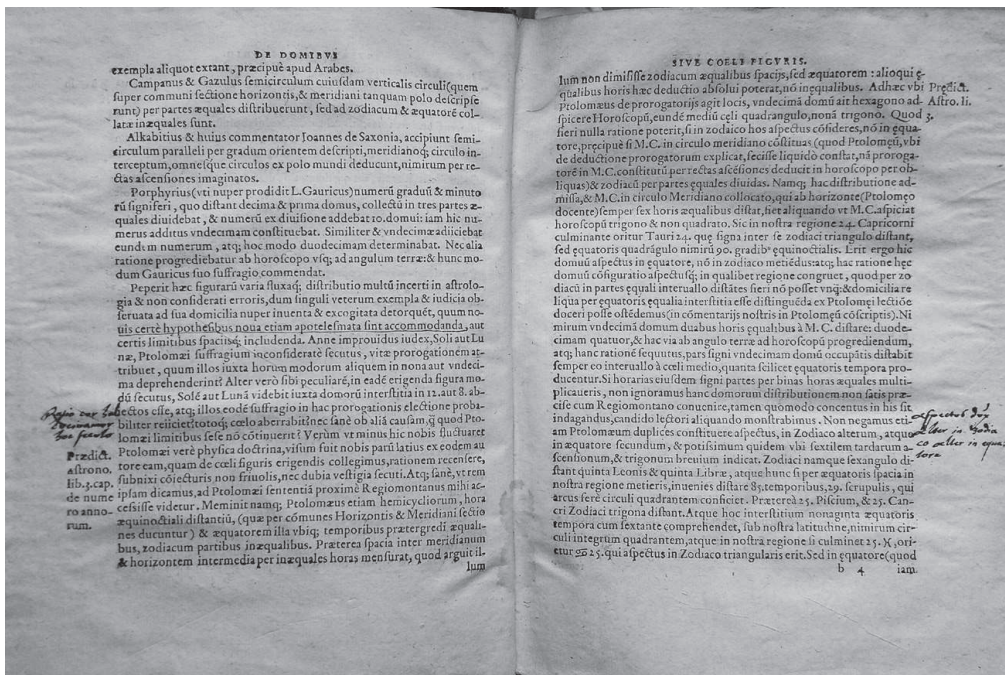
1538 Mar.	Aspectus Lunæ ad Solem & planetas						Solis & plane- tarum inter se
D	☉	♄	♃	♂	♀	♁	
		oc	oc	oc	or	oc	
1							<i>Benedictus pijentowski veni</i>
2				△ 10		♂ 3	<i>pensio. d. Kosognowski per Jaco- bum Sijedziomick missa</i>
3					*	14	
4		△ 13	♂ 15	□ 9			
5	*	1				□ 20	♂ ♁
6		□ 15		*	11		♂ ♁ ♁
7	□ 9						
8		*	20			△ 6	□ 22
9	△ 21		*	1			
10							
11			□ 12	♂ 1		△ 10	<i>D. Chojenski Epus Crac. mortuus est</i>
12							
13		♂ 17				♁ 16	
14			△ 1				♂ ♄ ♁
15	♁ 6	45					
16				*	1	♁ 12	
17							<i>Virga Stephanus convent est ad 4 tuale p floz</i>
18		*	18			□ 14	
19				♁ 5		△ 8	♂ ♁
20	△ 19						
21			□ 6		△ 3		△ 9
22						□ 1	
23	□ 8	△ 13					□ 13
24			△ 1			*	13
25	*	17		♁ 15		*	14
26			□ 5				♂ ♁ ♁
27		♁ 19					<i>E. Hofnara exiit</i>
28			*	7			
29				△ 19	♁ 2	♁ 11	
30	♁ 1	54					<i>In Trescim veni</i>
31		△ 20		□ 20			

N 5

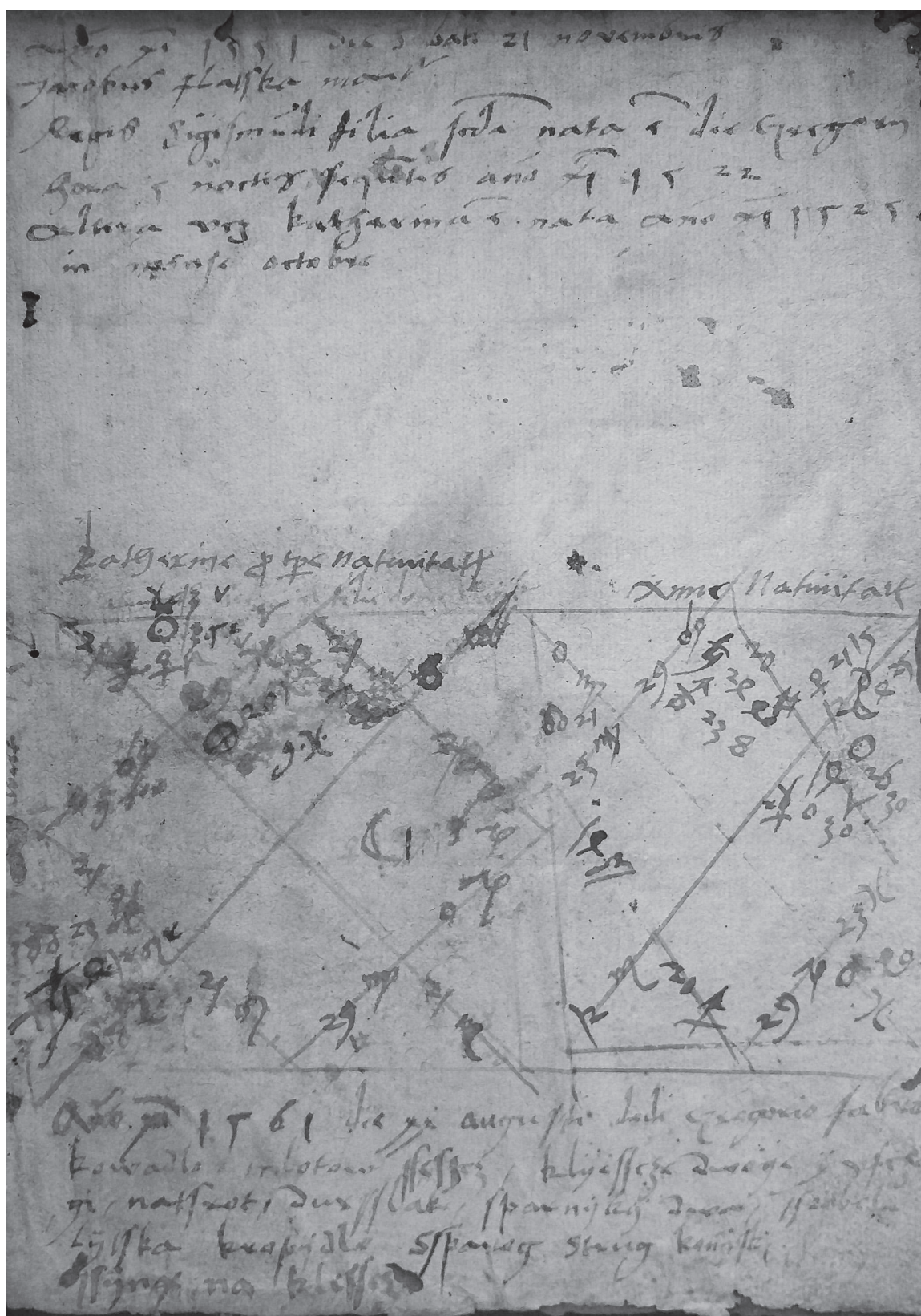
Fot. 13. Zapiski diariuszowe Jana Żdzarowskiego na wysokości konkretnych dni miesiąca w *Ephemeridum opus...* (1531) Johanna Stöfflera. BUP SD 6660 II, k. N₅r

Fot. 14. Anonimowe zapiski podsumowujące rok 1539 w *Ephemeridum opus...* (1531) Johanna Stöfflera. BUP SD 752 II, k. [Q₆]v

Fot. 15. Marginalia drukowane oraz odręczne notatki Kaspra Goskio w *Ephemerides novae et exactae...* (1556) Johanna Stadiusa. BUP SD 5200 II, k. b₃v–b₄r

Fot. 16. Szkic domus coeli na tylnej wyklejce Ephemerides... (1557) Giovanniego Carelliego.

BUP SD 10872 II

Fot. 17. Żartobliwe rysunki na karcie tytułowej *recto Ephemeridum opus...* (1531) Johanna Stöfflera. BUP SD 752 II

Literatura podmiotowa

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu:

CARELIUS Ioannes: *Ephemerides... ad annos XIX incipientes ab anno Christi MDLVII usque ad annum MDLXXV meridiano inclytæ urbis Venetiarum diligentissime supputatæ. Canones eiusdem mira facilitate omnia Ephemeridibus opportuna declarantes, una cum Isagogico tractatu astrologiæ studiosis valde necessario*. Venetiis: Ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisi, 1557, sygn. SD 10872 II (zapiski niezidentyfikowanego dotąd właściciela).

EVERARTUS Martinus: *Ephemerides novæ et exactæ... ab anno incarnationis Domini 1590 ad annum 1610 ex novis tabulis Belgicis authoris supputatæ. Ad longitudinem 24.0 graduum, ad latitudinem 51.30 graduum. Natura et arte*. Lugduni Batavorum: [B.d.], 1597, sygn. SD 5189 II (zapiski anonimowego jezuitę poznańskiego z przełomu XVI i XVII wieku).

SIMUS Nicolaus: *Ephemerides... ad annos XV incipientes ab anno Christi MDLIII usque ad annum MDLXVIII cum meridiano inclytæ civitatis Bononiæ diligentissime collatæ. Eiusdem canones usum ipsarum Ephemeridum explicantes, ac mira facilitate declarantes: præterea tractatus de electionibus, de mutatione æris, ac de revolutionibus annorum etc. His accessit tabula Io[annis] Baptistæ Carelli Piacentini, iuxta motum horarium ipsorum planetarum, in qua singulis horis post meridiem, motus Solis, Lunæ, aliorumque planetarum facillime inveniri possunt*. Venetiis: Ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisi, 1554, sygn. SD 5190 II (zapiski Adama Pauliniego z Pobiedzisk i jego przyjaciół).

STADIUS Ioannes: *Ephemerides novæ et exactæ... ab anno 1554 ad annum 1570, ad divum Philippum Hispaniarum, Angliæ, Franciæ, Neapolis, Hierusalem et Sicieliæ regem. Sub longitudine 26 graduum, 36 scrupulorum; latitudine 51 graduum, 28 scrupulorum. Ad longitudinem Andoverpiæ emporii longe nobilissimi*. Coloniae Agrippinæ: Apud Haeredes Arnoldi Birckmanni, 1556, sygn. SD 5200 II (zapiski Kaspra Goskiego).

STOEFLEUS Ioannes: *Ephemeridum opus... a capite anni redemptoris Christi MDXXXII in alios XX proxime subsequentes, ad veterum imitationem accuratissimo calculo, elaboratum*. Tubingæ: Per Huldendorichum Morhart, 1531, sygn. SD 6660 II (zapiski Jana Źdzarowskiego).

STOEFLEUS Ioannes: *Ephemeridum opus... a capite anni redemptoris Christi MDXXXII in alios XX proxime subsequentes, ad veterum imitationem accuratissimo calculo, elaboratum*. Tubingæ: Per Huldendorichum Morhart, 1531, sygn. SD 752 II (zapiski niezidentyfikowanego autora).

Literatura przedmiotowa

Teksty

Goski Kasper: *Opisanie krótkie... w lekarstwiech doktora, jesliże Rok Pański 1565 powietrza morowego wolny będzie*. Kraków: Drukarnia Stanisława Scharfenbergera, [1565].

Goski Kasper: „Prognosticon astrologicum ex futuris eclipsibus solis atque lunæ ab Anno Domini 1551 ad Annum 1556”. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 555.

Jana Źdżarowskiego, kanonika poznańskiego, diariusz z lat 1532–1551. Wyd. R. WÓJCIK, W. WYDRA. Poznań 2009.

Opracowania

BRAYMAN HACKEL Heidi: *Reading Material in Early Modern England. Print, Gender, and Literacy*. Cambridge 2009.

Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. T. 4: F–K. Red. H. MIECZKOWSKA. Materiał proveniencyjny oprac. pod kierunkiem M. CUBRZYŃSKIEJ-LEONARCZYK. Warszawa 2011.

RYBUS Henryk: *Dwa źródła do biografii Macieja Drzewickiego*. „Roczniki Teologiczne” 1957, T. 3, z. 2.

SLIGHTS William W.E.: *Managing Readers. Printed Marginalia in English Renaissance Books*. Ann Arbor 2001.

Słownik terminów literackich. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wyd. 3 poprawione. Wrocław 1998.

SZYBOWSKA Urszula: *Zapiski pożeracza ksiąg. O rodzajach i funkcjach marginaliów na podstawie notatek Jana Bernarda Bonifacia*. Pruszcz Gdański 2012.

WIESIOŁOWSKI Jacek: *Ambroży Pampowski – starosta Jagiellonów. Z dziejów awansu społecznego na przełomie średniowiecza i odrodzenia*. Wrocław 1976.

WÓJCIK Rafał: *Autobiographical marginal notes in early printed calendars, almanacs and ephemerides as the form of the pre-memoirs in Poland in the 15th and the 16th centuries*. In: *Qué implica ser medievalista? Prácticas y reflexiones en torno al oficio del historiador*. Vol. 3: *El medioevo hispánico y otros ensayos*. Dirs. A.V. NEYRA, G. RODRÍGUEZ. Mar del Plata 2012.

WÓJCIK Rafał: *Wokół dwóch diariuszów lekarza i burmistrza poznańskiego, Kaspra Goskiego (1549–1551 oraz 1556–1570)*. W: *Memuarystyka w dawnej Polsce*. Red. P. BOREK, D. CHEMPEREK, A. NOWICKA-STRUSKA. Kraków 2016.

WÓJCIK Rafał: *Zapiski z efemeryd i almanachów XV i XVI wieku. Plan wydawniczy serii „Diariusze staropolskie”*. W: *Kalendarze staropolskie*. Red. I.M. DACKA-GÓRZYŃSKA i J. PARTYKA. Warszawa 2013.

WÓJCIK Rafał, WYDRA Wiesław: *Jana Źdżarowskiego, kanonika poznańskiego, diariusz z lat 1532–1551*. „Kronika Miasta Poznania” 2006, z. 4.

Rafał Wójcik

Typology of Notes in 16th-Century
Multiannual Calendars from Poznań
A Preliminary Study

Summary

The article discusses the six basic types of handwritten notes found in six ephemeris (multiannual calendars) from the 16th century, preserved at the University Library in Poznań: provenance notes, extracts and recipes, marginalia, annalistic notes, as well as personal registers, diary notes and drawings. The owners of the manuscripts, as well as the authors of the marginalia were Jan Źdźarowski, Kasper Goski, Adam Paulini of Pobiedziska, an unidentified Jesuit priest, and at least two other inhabitants of 16th-century Poznań, including most likely a doctor. All the authors and original owners of the ephemeris (predominantly clergy or doctors) were connected with Poznań and belonged to the city elites of that time. In the description of the marginalia and other pieces of textual evidence of the calendars' use, the author notes that some of them can help with identification of calendars and diaries lacking any marks of provenance.

Rafał Wójcik

Typologie de notes de provenance poznanienne
dans les calendriers perpétuels du XVIe siècle
Reconnaissance

Résumé

Dans l'article, on a décrit six types essentiels de notes manuscrites qui se trouvent sur six éphémérides (calendriers perpétuels) du XVIe siècle et qui ont été conservées à la Bibliothèque Universitaire à Poznań : notes de provenance, notifications et recettes, marginalia péri-textuels, informations événementielles et listes de personnes, notes intimes et dessins. Les propriétaires des imprimés et les auteurs des marginalia dans ces publications étaient : Jan Źdźarowski, Kasper Goski, Adam Paulini de Pobiedziska, un jésuite non identifié et au moins deux habitants du Poznań du XVIe siècle ; il se peut que l'un d'entre eux soit médecin. Tous les auteurs et les premiers propriétaires des éphémérides (dans la majeure partie, c'étaient des hommes d'Église ou des médecins) étaient liés à Poznań et appartenaient à l'élite de la ville de cette époque-là. Dans la caractéristique des marginalia textuels et d'autres témoignages concernant l'emploi des imprimés, on a porté l'attention sur le fait que certains d'entre eux peuvent être utiles quant à l'identification des calendriers et des journaux intimes dépourvus de signes univoques de provenance.